

Tereziánský katastr

Emil Hradecký: **Tereziánský katastr**, rozbor fondu. Sborník archivních prací 6, 1956, s. 105-135.

Markéta Tobolová

1. Význam tereziánského katastru v řadě českých katastrů

Jedná se o úřední soupis půdy a ve své době slouží k praktickým daňovým účelům. Když přestane být aktuální jeho primární funkce, stále se jedná o významný pramen hospodářských a sociálních poměrů a historický pramen pro studium ekonomické problematiky doby.

České katastry: Berní rula 1653-5, Tereziánský katastr 1713-1757, Josefský katastr 1785-9 a Stablní katastr 1826-43, resp. 1860, který na rozdíl od předchozích využívá princip přirozeného topografického pořadí. Při vzniku Tereziánského katastru (TK) byla snaha zdokonalit zastaralou berní rulu, která navíc vznikla ve velmi krátkém čase. TK má přípravný, původní i pomocný materiál velmi dobře dochován. Zájem o TK byl hlavně z hlediska historického místopisu, kronikářství a rodového bádání. Největší pozornost z přípravných materiálů byla věnována tzv. příznáním poddaných.

Za vlády Marie Terezie museli dát čeští stavové souhlas k pořízení dominikálního katastru, ale byl zdaněn nižší sazbou než rustikál. Pod termínem TK chápeme soupis obou operátů – rustikální a dominikální katastr, správnější by ale byl termín tereziánská berní soustava. Z hlediska archivního je vhodné katastr rozdělit na dva fondy. Další názvy: rustikální tereziánský katastr či rektifikační katastr.

2. Vznik a vnější osudy tereziánského katastru

Vývoj katastru jako historického fondu souvisí s vývojem úředních nařízení. V souvislosti s reformou stavovské samosprávy se začalo ve 20. l. 18. st. pracovat i na opravě zemského katastru. **Nejvyšší úřad berníční** na Pražském hradě, později nazývaný též **Královský vrchní berní úřad**, měl v opatrovnictví mimo jiné berní rulu a všechny ostatní písemnosti týkající se technické stránky zemské berně. Po reorganizaci byl úřad nově podřízen zemskému výboru. V roce 1711 již byly připraveny formuláře pro nová příznání a ještě před změnami v krajském zřízení byl základní materiál pro opravu katastru hotov. Katastrální práce řídila rektifikační komise. Z počátku nemůžeme mluvit o zvláštní rektifikační kanceláři, protože zaměstnanci nejvyššího berníčního úřadu pracovali i pro zemský výbor. Další etapou katastrálních prací, která trvala do roku 1716, byly zápisy na závěru odevzdaných tabell, kde potvrzovali, že příznání prohlédli a zkontrolovali, pokud se vyskytly nějaké nedostatky nebo chybějící informace, vrátili berní straně příznání k přepracování zpět.

V roce 1715 se započalo s nejdůležitějšími a nejpracnějšími pracemi, a to komisionelní přezkoumání pravdivosti příznání očitým shlednutím přímo na místě. Tuto práci vykonávaly čtyřčlenné komise - jeden zástupce ze stavu duchovního, městského, rytířského a panského. Tato třetí etapa trvala 12 let. Čtvrtá etapa:

subdelegovaná komise kontroluje nálezy visitačních komisařů, projednávala například námitky berních stran, tak aby bylo v závěru možno předložit vše ke schválení rektifikační komisi. Prvý elaborát byl tedy uzákoněn až r. 1748 také vzhledem k tomu, že se během doby proměňovaly kalkulační směrnice berního oceňování. Za pátou závěrečnou etapu můžeme pokládat pořízení konceptu a vznik čistopisu definitivního katastrálního elaborátu, proto se většina těch, kteří stáli u jejího počátku, ani nedožila závěrečné fáze.

Hlavní práce na revizi a adjustaci vizitačních nálezů náležela rektifikačním účetním a referentům, postupně tak vznikla samostatná rektifikační kancelář, která byla ale vždy součástí nejvyššího berního úřadu. V roce 1757 byl vedle prvního panského katastru vyhlášen i opravený katastr rustikální.

Vývoj této registratury se však nezastavil, ale stále vzrůstal opravami a doplňky. Registratura rektifikační kanceláře odlišovala část objemnější, která obsahovala písemnosti rektifikovaného rustikálního katastru a část menší skládající se z písemností dominikálního exaequatoria (panské vyrovnání). Pod pojmem TK se rozumí ta část rustikální a o ní je následující rozbor.

Přechodné zavedení josefského katastru na čas vyřadilo TK z platnosti, ale poté došlo k zavedení kombinované berní soustavy tereziánsko-josefské, berní úřední praxi byl tento materiál až do zavedení stabilního katastru, tedy do r. 1860. Až v 70. l. 19. st. byl celý fond jako historická památka odevzdán do tehdejšího zemského archivu, chybí však část označována jako Kinský katastr.

3. **Vlastní rozbor fondu**

TK obsahuje dvě části: dvojí konečný elaborát s dodatky a přípravný, průvodní i dodatkový materiál, převahou aktový. Vyčleněna byla ještě speciální třetí skupina obsahující písemnosti obou skupin týkajících se měst pražských.

Rozbor fondu je nutný jak z hlediska obsahové stránky tak z hlediska způsobu, jakým je materiál zmanipulován.

3.1. Přípravný, průvodní a dodatkový materiál

Písemnosti různých rozměrů – akta, sešity, např. knihy přiznání berních stran nebo nálezy visitačních komisí.

a) **Přiznání a visitační nálezy**

Přiznání zhotovené berní stranou obsahuje přiznání z poddaných (rustikální fasse), přiznání z vlastního vrchnostenského pozemkového majetku (dominikální fasse) a tzv. duchovenská přiznání (duchovenské tabelky či fasse). Celkem byly čtyři typy formulářů (rustikální měl dva typy formulářů – zvláště pro vsi a městské obce).

Formulář pro duchovní přiznání se označuje jako Litera A, lze z něj vyčíst pozemky far, kostelů, kaplí, bratrstev, škol, jejich soupis jmění a příjmů, kolik katolíků (duší) má jednotlivá lokalita

Litera B – přiznání z vrchnostenského pozemkového majetku. Má menší počet rubrik než předchozí typ formuláře. Popis pozemků a jejich výnosů při jednotlivých panských dvorech, ale i myslivnách či

hospodách pokud při nich byla dominikální půda. Např. pole byla rozdělena podle kvality výnosu na dobrá, prostřední, špatná, pustá a zarostlá. Dále soupis lesů, chmelnic, zahrad, sadů, rybníků, vodních mlýnů, pil nebo stoup. Tato příznání mají velký význam – první soustavný doklad o dominikálu a částečně i panském podnikání v celozemském měřítku, navíc obsahuje místní a pomístní jména (místopisný a filologický pramen studia)

Třetí formulář ozn. Lit. C sloužil pro *příznání individuálního majetku obyvatelů kvalifikovaných měst*. Obdobné jako u lit. D., ale obsahuje navíc např. rubrika pivních měšťanských várek

Lit. D – příznání rustikální „venkovský formulář“ velmi rozsáhlý, proto ozn. jednotlivých dvoustran formuláře jako pagina I-V. Pagina první obsahuje výtah z berní ruly - jméno držitele gruntu, poté jméno „nynějšiho“ držitele gruntu. Možnost porovnat situaci v držení gruntů a kolik jich bylo nově postaveno. Druhá pagina obsahuje hlavně popis polí a luk jež měli poddaní v nájmu od vrchnosti. Zvlášt je rubrika pro dědičně a dočasně pronajaté pozemky. Třetí pagina obsahuje „živý“ inventář – počty dobytka, které by se měly ideálně chovat, ne skutečný stav. Čtvrtá pagina – skelné hutě, řemesla (ty ale raději nepřiznávali) a dále soupis pozemků, které poddaní užívali tzv. pod činží od farních a zádušních gruntů. Poslední pátá pagina: soupis pozemků, které vrchnost od poddandkých gruntů odloučila a připojila ke svým pozemkům, tzv. „svedený rustikál“.

Formuláře byly vydávány v německé i české variantě – berní strana měla možnost volby.

Významný pramen, ale nutno vzít v potaz subjektivitu příznání či podvodný úmysl, díky existenci vizitací však byla zachována objektivita.

b) Ostatní přípravný materiál

Důležitý pramen pro poznání úřednické praxe a osvětlují pozadí konkrétních příznání a nálezů. Ptíí zde připomíniky retifikační kanceláře k odevzdávaným fassím z let 1714 a 1715. Tyto písemnosti se označují technickým termínem *dubia*. Dále zde patří písemnosti vzniklé v souvislosti s visitacemi. Hlavním aktem mezi visitačními písemnostmi je zpráva (relace) isitačních komisařů, jejich výpovědní hodnota se velmi liší. Možnost vyčíst každodenní život poddaných zatížený jak kontribucí tak vlastní vrchností i patrimoniální administrativou, najdeme zde například i výpisy ze zemských desk či *seznamy bezzemků*, nájemníků i domků ves pojení s *konsignacemi řemeslníků*, dále konsignace židů. Dále obsabuje tzv. *vejpis z berní ruly* či korespondence, písemnosti vzniklé až po vyhlášení opraveného katastru z roku 1757.

c) Uspořádání přípravného materiálu

Různorodost písemností klade zvýšené nároky na přehledný systém uspořádání. Základním a nejnižším článkem katastrální evidence byla berní strana prostřednictvím svého držitele panství, dále svobodné královské město, svobodný či manský dvůr. Registrátor vytvořil jednotku vztahující se k téže berní straně, ty pak rozdělil do skupin podle krajů a ty pak abecedně dle zgermanizovaných jmen panství, ne jmen držitelů. Celé toto uspořádání vzniklo až po uplném skončení visitačních prací, protože si komise

písemnosti braly přímo do terénu. Systém řazení jednotek v krajevých skupinách však musel být několikrát pozměněn v souvislosti s územní reorganizací země. V roce 1752 se přemanimulovaly čtyři kraje, které se sloučily na dva, signatury se pak různě přečíslovaly. Do archivu se celý soubor dostal v uspořádání, které mělo odpovídat administrativnímu rozčlenění Čech v době rozkladu feudálního velkostatku v době poloviny 19. století. Na počátku 20. st. se započalo s rozsáhlou konzervátorskou prací, která trvala zhruba 20 let a opět došlo k přemanimulování. V době vzniku tohoto článku nebyl tento fond dosud vhodným způsobem zinvěnován ani zkatalogizován, chybí pomůcky.

3. 2. Konečný elaborát katastru

Původní konečný elaborát nesplnil očekávání, proto byly nutné opravy včetně nového „očitého shlednutí“ země. Proto bylo nutné vypracovat celý nový čistopis znovu a máme tak dva konečné elaboráty, a to původní rektifikovaný katastr z r. 1748 a druhým přepracovaným *revisitačním katastrem* z r. 1757

a) Rektifikovaný katastr z r. 1748

Je rozdělen podle krajské organizace země na 12 krajů. Vnitřní uspořádání operátů lze sledovat z hlediska posloupnosti individuálních zápisů (vertikální členění) a z hlediska rozvržení zápisů do rubrik předtištěného formuláře, který je pro celý operát společný (horizontální členění).

První hledisko: stejné uspořádání obsahu jako u berní ruly, tedy poddanské grunty jsou zapsány za názvem města, městyse či vsi, tyto místa jsou pak shrnuta do větších celků podle panství. Horizontální organizace má poměrně jednoduchý systém rubrik a má poměrně chudý obsah s porovnáním s přípravným materiálem, proto se výsledný elaborát mohl podceňovat, ale přesto je významným zdrojem pro svou neporušenou knižní formu a naprostou úplnost.

b) Revisitační katastr z r. 1757

Knihy měly oproti původnímu katastru menší rozměr a je jich dvojnásobný počet tedy 72 kusů. V některých rubrikách se jedná o pouhé opisy, vlastní popis gruntů se také příliš neproměnil. Nejpodstatnější část přínosu katastru je obsažena ve skupině devíti rubrik, a to nový způsob výnosnosti půdy (bonita), zaznamenává rozdílné ceny polních produktů v různých částech země.

Materiál TK tvoří i přes svou vnější rozmanitost jednolitě archivní těleso, obsahuje sice písemnosti nestejně pramenné hodnoty, ale přesto dobře dokládají hospodářské, sociální a kulturní poměry v Čechách v 18. století.